

en Oostenrijkse origine, lijkt grotendeels op het conto te moeten worden geschreven van de machtige grootmeester Clemens August van Beieren (1732-1761), die tegelijk bisschop was van Munster, Paderborn, Keulen, Hildesheim en Osnabrück en de orde ondergeschikt maakte aan zijn landsheerlijke belangen. Hij forceerde benoemingen van landcommandeurs als van gewone ordeleden overal waar hem dat zo uitkwam.

Inhoudelijke kanttekeningen heb ik amper. Alleen zou ik ter verklaring van de beperking van het aantal ridderbroeders tot twintig op het eind van de vijftiende eeuw er niet de laat-middeleeuwse landbouwcrisis bij halen (25). Van economische moeilijkheden was toen in feite geen sprake te Biesen. Men stelde simpelweg hogere eisen aan het standmatig leven, nu de broeders niet meer met paard en harnas naar het oosten hoefden uit te rijden. Overigens werden pas in de vijftiende eeuw vier adellijke kwartieren van de postulant verlangd.

Ondanks de vele details in de afzonderlijke biografietjes leest het boek vrij makkelijk. Dat is behalve aan de heldere compositie te danken aan de vlotte pen van de auteur. Hij kent zijn materiaal goed, is niet bang om zelf te oordelen en legt daarbij een scherp observatievermogen aan de dag. Zie bijvoorbeeld zijn vermakelijke portret van de notoire dwarsligger en leegloper Joseph von Schaesberg (264-275). Het boek is verder fraai geïllustreerd met tal van prenten en portretten. Op grond van dat alles ziet deze lezer uit naar het volgende deel en hoopt hij dat ooit ook eens zo'n studie over de balije Utrecht zal verschijnen.

J. A. Mol

J. van Eijnatten, *Mutua Christianorum tolerantia. Irenicism and toleration in the Netherlands. The Stinstra affair 1740-1745* (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVIII); Florence: Leo S. Olschki editore, 1998, viii + 356 blz., Ire. 64.000, ISBN 88 222 465 6 X).

Johannes Stinstra (1708-1790) was voorganger van de doopsgezinde gemeente in Harlingen. Toen in 1738 enkele collegae door de Staten van Friesland om vermeende sociniaanse opvattingen uit hun ambt werden ontzet, schreef hij als voorzitter van de Friese Doopsgezinde Sociëteit een aan de Staten gericht *Request* met een *Deductie*. Dit protest en het uitvoerige betoog, plus een prekenbundel, wekten de woede van gereformeerde scherpstrijders. Ook Stinstra werd beschuldigd van socinianisme. In 1742 verloor hij zijn ambt, dat hij pas in 1757 weer mocht gaan uitoefenen. Een van zijn tegenstanders, de gezagvolle Leidse hoogleraar theologie Johannes van den Honert (1693-1758), greep de zaak Stinstra aan om in 1745 zijn opvattingen over de grenzen van de tolerantie onder woorden te brengen. Hij deed dat in de lustrumoratie *De mutua christianorum tolerantia*, in het Nederlands gepubliceerd als *Academische redenvoering over de onderlinge verdraagsaamheid der christenen*.

Over deze oratie hield Van Eijnatten in 1992 een inleiding, tijdens een symposium over godsdienstige tolerantie. Dat congres gaf een nieuwe stimulans aan de bestudering van theorie en praktijk van religieuze verdraagsaamheid in Europa in de vroegmoderne tijd. Een van de vruchten daarvan is de reeks publicaties waarin dit boek nu verschijnt. Aan de geschiedenis van de tolerantie in Nederland werd in Wassenaar in 1994 een congres gewijd, waarvan de acta zijn gepubliceerd in de bundel *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997). Deze bundel, het hier besproken boek en andere recente studies maken duidelijk, dat woorden als tolerantie en verdraagsaamheid in vroeger tijden een telkens andere lading hadden. Wij hebben nog al te gemakkelijk de neiging onze opvattingen daarover te projecteren op het verleden, met als gevolg onverantwoorde generaliseringen.

De kern van het boek van Van Eijnatten vormen twee tekstuutgaven. De eerste is de *Deductie voor het regt van de vrijheid van geloove, godsdienst, en conscience*, door Stinstra in 1740 aangeboden aan de Staten van Friesland. We hebben nu de oorspronkelijke Nederlandse tekst, met een vertaling in het Engels en een beknopt commentaar. Stinstra verdedigt in dit stuk de vrijheid van geloof, eredienst en geweten: de enige bron voor geloof en leer is de bijbel, en niemand kan worden gedwongen door mensen bedachte leerstukken te onderschrijven. De tweede tekst is Van den Honerts Latijnse oratie uit 1745, ook met kort commentaar, maar zonder vertaling. In deze redevoering wordt de tolerantiepolitiek van de heersende gereformeerde kerk verdedigd. Wie lid wil zijn van een bepaalde geloofsgemeenschap, moet wel de daar aangenomen geloofsleer aanvaarden, maar niemand mag een bepaalde geloofsinterpretatie worden opgedrongen. Alleen opvattingen die leiden tot blasfemie, immoreel gedrag of opstand tegen het gezag zijn onaanvaardbaar.

Interessant is dat Van den Honert naast hervormers als Calvijn, Luther en Zwingli ook Menno Simonsz noemt, de geestelijke vader van de doopsgezinden. Hij houdt echter vast aan wat in de zeventiende eeuw de algemene opvatting werd, namelijk dat het socinianisme niet getolereerd kon worden, omdat het onverenigbaar was met het noodzakelijke geloof in de goddelijke drie-eenheid en de verlossing door de godmens Christus. Wie van die fundamentele bijbelse dogma's afweek, was geen christen meer en vormde een gevaar voor de christelijke samenleving. En hier lag nu juist het strijdpunt tussen Van den Honert en Stinstra, die openlijk weigerde het socinianisme te veroordelen. Een heel gevaarlijk standpunt, vond de Leidse hoogleraar, en dus was het maar goed dat de doopsgezinde voorganger uit Harlingen het preken was verboden.

De auteur heeft zijn onderwerp op een briljante manier in een breed kader geplaatst. Hij geeft een overzicht van de evolutie van de tolerantie-gedachte in Nederland. Vervolgens behandelt hij de opvattingen van invloedrijke denkers als Philippus van Limborch, John Locke en Jean Barbeyrac. Dan volgt een uitvoerige bespreking van de polemiek tussen Stinstra en Van den Honert, die ook duidelijk wordt geplaatst in de ontwikkeling van het denken over verdraagzaamheid in hun tijd en daarna. Na de twee genoemde teksten nodigen twee uitvoerige literatuurlijsten uit tot verdere studie: 171 publicaties van vóór 1800 en 164 van na die datum.

Geen kritische opmerkingen? Ja, uiteraard. Soms doet de auteur foutieve uitspraken op basis van wat 'men' zegt. Hij noemt bijvoorbeeld Hugo Grotius' vriend Vossius weer een remonstrant, een intussen wel achterhaalde vergissing. In zijn enthousiasme vlecht de schrijver door zijn vlot vertelde verhaal soms wat veel details, die wel interessant zijn, maar ook de gang van het betoog afremmen. Bij de Latijnse tekst van de *Oratio* van Van den Honert mis ik het interessante notenapparaat van de Nederlandse uitgave, waarnaar vaak wordt verwezen. Dergelijke kleine oneffenheden doen echter helemaal niets af aan mijn grote bewondering voor dit prachtige boek, dat weer een boeiende bijdrage is aan de noodzakelijke discussie over de godsdienstige verdraagzaamheid in ons verleden.

C. S. M. Rademaker

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

E. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale konst-gallerij tot Rijksmuseum van schilderijen (1798-1896)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998; Zwolle: Waanders, 1998, 464 blz., f95, ISBN 90 400 9294 X).

In 1798 nam Alexander Gogel, agent van financiën van de Bataafse Republiek, het initiatief